Жанна НЕКРАШЭВІЧ-КАРОТКАЯ

«Я ПЕСНЮ ПРЫСВЯЧАЮ ГЭТКАМУ НАРОДУ!»
Ліра-эпічная спадчына Уладзіслава СЫРАКОМЛІ

У большасці даследаванняў, прысвечаных творчасці Уладзіслава Сыракомлі, напісаных як па-беларуску, так і па-польску, найперш падкрэсліваецца выключная папулярнасць яго сачыненняў. Пры гэтым польскія літаратуразнаўцы (як гэта найчасцей назіраецца менавіта ў іх працах, калі гаворка ідзе пра тых аўтараў, якія паходзілі з Беларусі) прыпадабняюць нашага паэта да кагосьці з «каронных» літаратараў. Вось выказанае каля ста гадоў таму меркаванне Караля Вайцяхоўскага: «Сыракомля, хоць і не быў такі таленавіты, як Поль[1], аднак карыстаўся вялізным прызнаннем і любоўю сярод чытачоў, дый мы сёння ахвотна чытаем ягоныя творы. Кранае нас шчырасць паэта, узрушвае самотная пачуццёвасць, падкупае заўсёды шляхетная думка ягоных твораў». Падобным чынам Юльян Кжыжаноўскі заўважаў, што Сыракомля «спаборнічаў у папулярнасці з Ленартовічам[2]». Тэзіс пра папулярнасць паэзіі Сыракомлі (хіба што толькі без матыву спаборніцтва) пранізвае чырвонай ніткай і працы беларускіх вучоных. «Гэты творца ў сярэдзіне XIX стагоддзя быў ці не самым вядомым у Беларусі», — сцвярджаюць Пятро Васючэнка, Лявон Баршчэўскі і Міхась Тычына ў сваёй кнізе «Беларуская літаратура і свет» (Мінск, 2006). Як мінімум тры свае артыкулы, прысвечаныя творчасці Сыракомлі, Кастусь Цвірка пачынае з канстатацыі, што імя паэта «ў сярэдзіне XIX стагоддзя было добра вядома ва ўсіх кутках Беларусі». Адам Мальдзіс падкрэсліваў, з аднаго боку, што Янка Купала назваў Сыракомлю адным з любімых паэтаў, з другога боку, пісаў пра трывалае месца, якое занялі творы паэта ў польскай дэмакратычнай літаратуры. Нарэшце, у артыкуле з акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратуры» (Мінск, 2007) Уладзімір Мархель прадставіў Сыракомлю як «вядомага ва ўсім славянскім свеце паэта».

Такая сугучнасць крытычных меркаванняў магла азначаць толькі адно: гаворка ідзе пра вялікага мастака слова, творчае аблічча якога было сапраўды шматгранным, здольным задаволіць самыя разнастайныя патрабаванні чытацкай публікі. Найлепшае сведчанне гэтай шматграннасці — вычарпальная характарыстыка пісьменніцкага дыяпазону Уладзіслава Сыракомлі, дадзеная У. Мархелем: «Ён пісаў лірычныя вершы і

[1] Вінцэнты Поль (1807—1872) — польскі паэт, які карыстаўся псеўданімам «Януш». Здабыў славу дзякуючы паэтычнаму цыклу «Песні Януша», які быў апублікаваны ў 1835 г. у Парыжы.

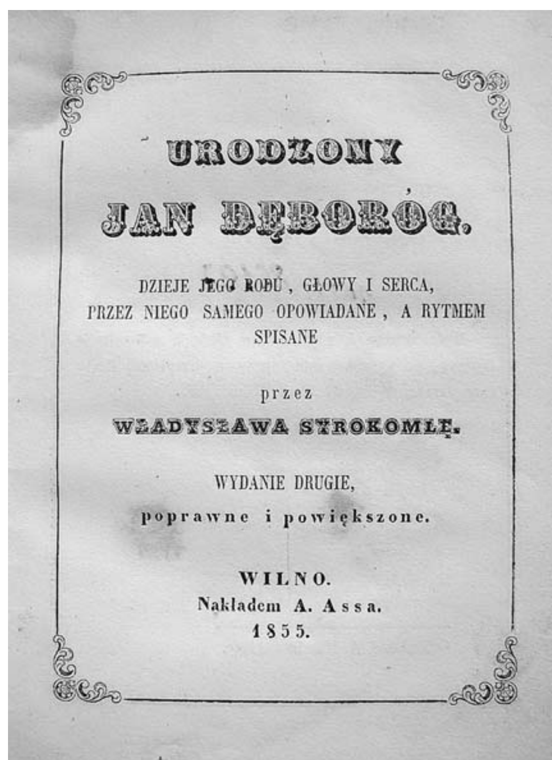
[2] Тэафіл Ленартовіч (1822—1893) — польскі лірык; пісаў вершы, стылізуючы іх пад польскія народныя песні, за што быў названы «лірнікам мазавецкім».

паэмы, гавэнды-гутаркі і песні, краязнаўчыя нарысы і дарожныя нататкі, гістарычна-літаратурныя даследаванні і рэцэнзіі на паэтычныя кнігі, мясцовыя агляды для газет і публіцыстычныя артыкулы, апавяданні і фалькларыстычныя працы, пераклады з лаціны, французскай, нямецкай, англійскай, іспанскай, рускай, украінскай моў». На першы погляд, адэкватнае ўяўленне пра жанравую і тэматычную разнастайнасць творчасці Сыракомлі фарміруе збор яго выбраных твораў, які выйшаў у 2011 годзе. Усе апублікаваныя тэксты згрупаваны па раздзелах: «Вершы», «Гавэнды, паэмы», «Проза», «Драматургія», «Публіцыстыка, крытыка». Аднак калі больш уважліва прааналізаваць раздзел «Гавэнды, паэмы», то высветліцца, што ў яго склад уваходзяць насамрэч адно гутаркі (гавэнды). Паэма «Ян з роду Дубарог»[1] прадстаўлена толькі сваёй экспазіцыйнай часткай — «Перадспевам для літоўскага чытача». Такім чынам атрымліваецца, што сённяшні беларускі чытач, які не ведае польскай мовы, не мае магчымасці пазнаёміцца з большасцю ліра-эпічных твораў Уладзіслава Сыракомлі.

Здаецца, няцяжка знайсці вытлумачэнне гэтаму прыкраму факту: паэмы Сыракомлі, напісаныя на польскай мове, не набылі такой папулярнасці (прынамсі сярод беларускіх чытачоў), як яго вершы. Сёння «візітная картка» Сыракомлі ў асветніцка-папулярным дыскурсе Беларусі — беларускамоўны верш «Добрыя весці», які здаецца празрыстым і добра зразумелым для літаратуразнаўчай інтэрпрэтацыі. Да таго ж з падачы двух іншых беларускіх паэтаў — Янкі Лучыны і Янкі Купалы (у творчай спадчыне абодвух ёсць верш пад назвай «Лірнік вясковы», прысвечаны Сыракомлю) — выраз «вясковы лірнік» замацаваўся за вялікім паэтам і абсалютна лагічна быў выбраны У. Мархелем для назвы манаграфіі. Пры ўжыванні ж гэтай метаніміі, на нашу думку, лагічны акцэнт рабіўся і робіцца на слове «вясковы», а не на слове «лірнік», якое, у сваю чаргу, выклікае асацыяцыі з лірычнай паэзіяй.

Аднак Алег Лойка, таленавіты паэт і назіральны даследчык, даў адэкватную трапалагічную інтэрпрэтацыю выразу «лірнік вясковы». «Лірнікам, — пісаў вучоны, — Сыракомлю сталі называць не таму, што ў паэзіі ён быў лірыкам, а якраз у сувязі з эпічнымі творамі паэта, якія Сыракомля на польскі лад называў гавэндамі, а ў фальклорна-беларускай традыцыі падобны жанр меў назву гутаркі». Разам з тым, хаця даследчык і прызнае, што першасным рэпрэзентантам творчасці паэта з'яўляецца яго паэтычны эпас, уласна паэмы ўсё ж такі адсоўваюцца Лойкам з прыярытэтных пазіцый на карысць гавэндаў-гутарак. Тым часам у польскім «сыракомлязнаўчым» дыскурсе назіраецца адэкватная жанравая расстаноўка акцэнтаў, пра што сведчыць сама структура выданняў яго сачыненняў: эпічныя творы звычайна змяшчаюцца ў першых тамах.

У. Казбярук, Г. Кісялёў і У. Мархель, вывучыўшы розныя спісы верша «Добрыя весці», прыйшлі да высновы, якая бачыцца сімвалічнай у кантэксце нашага артыкула: у 1861 годзе была перапрацавана ўступная частка твора, якая была напісана ў 1848 годзе і ўяўляла сабой завершаны дыяла-

URODZONY

JAN DĘBORÓG.

DZIEJE JEGO RODU, GŁOWY I SERCA, PRZEZ NIEGO SAMEGO OPOWIADANE, A RYTMEM SPISANE

przez

WŁADYSŁAWA SYROKOMLĘ.

WYDANIE DRUGIE, poprawne i powiększone.

WILNO.
Nakładem A. Assa.
1855.

[1] У перакладзе Кастуся Цвіркі — «Радавіты шляхціч Ян Дэмбарог».

гічны твор. Менавіта на працягу таго перыяду творчасці, які быццам бы «абрамляецца» беларускамоўным вершам «Добрыя весці» (1848—1861), Сыракомля выпрацоўваў сваю эстэтычную праграму. Менавіта ў 1850-х ён стварыў вялікія паэтычныя творы, і назва ідыліі «Вясковы лірнік», напісанай ў 1852-м, сведчыць пра выбар паэтам адпаведнай жанравай арыентацыі. Слушна даводзіў У. Мархель, што ў гэтай ідыліі Сыракомля «раскрыў сваё разуменне ўзаемаадносін песняра, паэзіі і свету», што тут ён «атаясамлівае сябе з рамантычным вандроўным лірнікам — гордым носьбітам народнай песні». Але ж лірнікі, бандурысты, гусляры (і на гэта звярнуў увагу Алег Лойка!) былі майстрамі сюжэтнага песенна-вершаванага аповеду, працягваючы традыцыі старажытнагрэчаскіх рапсодаў, балцкіх вайдэлотаў, кельцкіх бардаў і ўкраінскіх бандурыстаў. Адпаведна і Сыракомля паставіў перад сабой творчую задачу: стварыць новы тып ліра-эпічнага твора, засведчыўшы сябе песняром свайго народа і часу. Як і Мікалай Гусоўскі, толькі з паэзіяй ён звязваў свой *otium* — час душэўнага спачыну, сваё Боскае прызначэнне і магчымасць пакінуць след на зямлі. Таму ў чацвёртай частцы «Вясковага лірніка», звяртаючыся да ліры, паэт заяўляе:

Ліра мая ты спеўная з чараўнічага дрэва!
Пояць слязамі людзі
Песні мае, і ў часіну, калі навек я спачыну,
Ты маім помнікам будзеш

(пер. К. Цвіркі).

Расцытаваны па радках і строфах «Вясковы лірнік» большасцю даследчыкаў разглядаецца, фактычна, як асноўная дэкларацыя эстэтычнай праграмы яго аўтара. Між тым гэты твор, пры ўсёй шырыні яго праблемна-эстэтычнага дыяпазону, — не адзіны верш, у якім Сыракомля разважае над адвечнай праблемай прызначэння паэта. Тую ж тэму пясняр уздымае ў прасякнутым (сама-)ironіяй вершы «Роздумы паэта» (1845), а таксама ў вершах «Вясковы музыка» (1854), «Яшчэ лірнік» (1859), «Маўчанне паэта», «Пясняр» (1854). Верш «Пясняр», нягледзячы на яго лірычную прыроду, мае даволі выразны сюжэтны каркас. Песняра запрасілі ў палац караля, і за песню кароль прызначае ўзнагароду — залаты ланцуг. Пясняр, аднак, адмаўляецца ад золата, кажучы: «*Песня, што ліецца з грудзей, — сама сабе ўзнагарода*». Пасля гэтага пясняр папрасіў прынесці яму келіх віна, суправадзіўшы сваю просьбу мудрай заўвагай: «*Шчаслівыя тыя гасцінныя сцены, дзе пясняр набярэцца сілы*». Фактычна, гэтай апеляцыяй аўтар падкрэслівае аб’яднаўчую сілу мастацтва, якое можа прымірыць паміж сабою антаганістаў любога кшталту, найперш — прадстаўнікоў розных сацыяльных саслоўяў.

Наогул, у літаратуры XIX стагоддзя цяжка знайсці іншага паэта, які настолькі горача марыў пра знішчэнне ці, ва ўсякім разе, нівеліроўку любых сацыяльных межаў. Антон Луцкевіч слушна адносіў Сыракомлю да тых паноў, «якія бліжэй стаяць да народу, да вёскі, якія адчуваюць тое, што думае народ», лічачы, што менавіта гэта творца «ўдарае ў новы тон: тон прымірэння вёскі з дваром на новых асновах, як роўны з роўным». Тым больш дзіўна, наколькі ўпарта даследчыкі запісвалі Сыракомлю ў апалагеты то таго, то іншага саслоўя. Вялікі майстар паэтычнага слова, літаратурны кумір многіх сваіх суайчыннікаў, з пункту гледжання К. Вайцяхоўскага, «мог бы атрымаць празванне песняра засцянковай брацці шляхцічаў-шарачкоў», а на думку К. Цвіркі, «абараняў інтарэсы запрыгоненага беларускага сялянства». Кожная з гэтых фармулёвак занадта вузка акрэслівае творчыя інтэнцыі Сыракомлі, літаратурная дзейнасць якога — не толькі мастацкая, але і навуковая, не толькі арыгінальная, але і перакладчыцкая — вызначаецца ідэйна-тэматычнай разнастайнасцю і багацейшым жанравым дыяпазонам.

Акцэнтаваўшы ў сваёй паэзіі постаць вясковага лірніка, Сыракомля тым самым пазіцыяніраваў сябе ў літаратурным полі як аўтара эпічных твораў, якія павінны захаваць у мастацкай форме памяць пра найвялікшыя падзеі ў жыцці народа, пра найвялікшых яе герояў, правадыроў і духоўных настаўнікаў. Неабходным інтэлектуальным грунтам, на якім узбуйнеў эпічны талент паэта, сталіся не толькі гады яго вучобы ў хатняга гувернёра, у нясвіжскіх айцоў-дамініканцаў (перадусім у Шымана Чарніцкага, які выкладаў літаратуру), але і яго ўласнае шчырае захапленне гісторыяй і культурай вялікай Айчыны — Рэчы Паспалітай абедзвюх

дзяржаў[1], якая ўзгадавала ягоных продкаў і якая працягвала жыць у сэрцах патрыётаў нават ва ўмовах расійскай няволі.

Сыракомлева школа эпічнага версіфікатарства была надзвычай грунтоўнай. З многімі помнікамі эпічнай паэзіі ён пазнаёміўся ў працэсе ўласных літаратуразнаўчых даследаванняў. Так, у «Гісторыі літаратуры ў Польшчы» (т. 1, Вільня, 1850) Сыракомля даў высокую ацэнку «Прускай вайне» Яна Вісліцкага і «Раксаланіі» Себасцьяна Кляновіча, абсалютна дакладна вызначыўшы два асноўныя жанравыя вектары нашай лацінскай паэзіі — героіка-эпічны і элегічны. Надалей захапленне Сыракомлі эпасам спрычынілася да з'яўлення шэрагу перакладаў, прычым у першую чаргу помнікаў лацінскай паэзіі — твораў Клеменса Яніцкага, Яна Каханоўскага, Мацея Казіміра Сарбеўскага. Бадай, з найвялікшым натхненнем ён перакладаў згаданую вышэй «Раксаланію». У пазнейшыя гады Сыракомля пераклаў таксама паэму «Смерць Агі Ізмаіла Чынгіза» сербскага паэта Яна Мазураніча і «Кабзара» Тараса Шаўчэнкі. Усё гэта дало паэту неабходную паэтычную (прынамсі эпічную) загартоўку і дазволіла стварыць шэраг уласных ліра-эпічных твораў.

У разуменні мастацкай прыроды паэмы Сыракомля пайшоў следам за Адамам Міцкевічам, які ажыццяўляў актыўныя жанравыя пошукі ў межах вялікай паэтычнай формы. Называючы «Гражыну» літоўскай аповесцю, «Конрада Валенрода» — гістарычнай аповесцю, шматразова дапрацоўваўчы і перапрацоўваючы «Дзядоў», Міцкевіч рабіў подступы да стварэння «эпапеі новага часу» (В. Брухнальскі) — «Пана Тадэвуша». Але і тут ён засведчыў сябе не столькі эпікам, колькі ліра-эпікам. У гэтых адносінах Міцкевіч быў прыкладам для Сыракомлі, які ў сваім «Кароткім даследаванні мовы і характару паэзіі русінаў Мінскай правінцыі» (1856) прыйшоў да высновы пра перавагу лірызму ў паэзіі беларускага народа — пры тым, што «эпас, г. зн. апавядальныя, гістарычныя, традыцыйныя песні нешматлікія і слабыя». Але, у адрозненне ад Міцкевіча, Сыракомля не толькі далей распрацоўвае традыцыйную разнавіднасць вялікай вершаванай формы — паэму, але надае рысы эпічнасці паэтычнай гутарцы (па-польску — *gawęda*), якая карысталася надзвычайнай папулярнасцю ў асяроддзі сярэдняй і дробнай шляхты.

Плёнам глыбокіх роздумаў паэта зрабіліся і змястоўныя прыярытэты яго паэм і гутарак. Рашучую настроенасць на наватарскі змест эпапеі Сыракомля сфармуляваў першапачаткова ў сатырычнай форме ў паэтычных фрагментах «Пра Піліпа з Канопляў», напісаных у 1854 годзе. Традыцыйны для класічнай эпапеі аргумент паэт выращае ў палемічным рэчышчы (аналагічны прыём выкарыстаў у свой час аўтар гераічнай паэмы «Радзівіліяда» (1592) Ян Радван):

Няхай там пра сівыя траянскія падзеі
Гамер альбо Вергілій пішуць эпапею.
Няхай спявае Таса пра меч крыжакаў годны,
Мілтан рай прадставіць, а Бака — скон журботны[2].
На свой манер хай кожны сваё распавядае.
Мяне ж Піліп з Канопляў вабіць, захапляе
(пер. аўтара артыкула).

Парадыруючы далей наступныя неабходныя элементы ўступнай часткі *carmen heroicum* — інвакацыю і касмаграфію, — Сыракомля развітваецца з улюбёнай са школьных гадоў класічнай эпапеяй, напоўненай стракатай вобразнасцю і стылістыкай антычнай паэзіі. Цяпер ён бачыў неабходнасць у новых мастацкіх прыярытэтах для твораў вялікай эпічнай формы. Ва ўмовах палітычнага крывадушніцтва расійскіх улад і сацыяльнай апатыі многіх прадстаўнікоў айчыннай інтэлектуальнай эліты паэт выпрацоўвае

[1] Гэтым тэрмінам для пазначэння федэрацыі Вялікага Княства Літоўскага і Польскай Кароны мы карыстаемся следам за Уладзімірам Кароткім.

[2] Аўтар прыгадвае італьянскага паэта XVI ст. Тарквата Таса (аўтара гераічнай паэмы «Вызвалены Ерусалім»), англійскага паэта XVII ст. Джона Мілтана (аўтара паэмы «Страчаны рай»), а таксама польскага пісьменніка-езуіта XVIII ст. Юзафа Баку, аўтара вершаваных «Разваг пра неадступную смерць» (першае выданне — 1766). Цікава, што ў 1855 г. (тады ж, калі выйшла з друку першая паэма Сыракомлі «Маргер») у Вільні была надрукавана кніга «Адроджаны Бака» — пародыя Уладзіслава Сыракомлі на вышэй названы твор.

выразную маральна-дыдактычную парадыгму, арыентаваную ў першую чаргу на брацію-шляхту. Як і Міцкевіч, усведамляючы неабходнасць абуджэння гістарычнай памяці (так званай «ліцвінскасці») суайчыннікаў, Сыракомля звяртаецца найперш да гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў паэме «Маргер». Але, у адрозненне ад Міцкевіча, ён бачыць сваё прызначэнне як песняра-эпіка не ў тым, каб клікаць да барацьбы, а ў тым, каб паказаць шляхі дасягнення грамадскага дабрабыту, разумеючы, што дзеля гэтага неабходна змяніць зацёртае ў вяках уяўленне пра шляхецкую годнасць, надаць яму новы змест і вызначыць новыя задачы ў справе духоўнага адраджэння народа, у справе злучэння арыстакратыі з людам.

На дапамогу паэту прыйшоў вядомы польскі гісторык XVI стагоддзя Марцін Кромер. Ягоны трактат у дзвюх кнігах пад назваю «Polonia sive De situ Poloniae et gente Polona» (*Польшча, або Пра палажэнне Польшчы і пра польскі народ*), які быў упершыню апублікаваны ў 1577 годзе, Сыракомля пераклаў на польскую мову і выдаў у 1853 годзе ў Вільні ў друкарні Юзафа Завадскага. Да таго ж, духоўна-сацыяльная атмасфера пачатку 1850-х вызначалася наступствамі «вясны народаў», і ў першую чаргу — нацыянальна-вызваленчым рухам ва Украіне. Выношваючы ў сваёй душы задумы стварэння вялікіх эпічных твораў, Сыракомля, магчыма, адштурхоўваўся ад творчага плёну Міцкевіча-эпіка, але адчуваў ужо недастатковую актуальнасць той героіка-ідылічнай выявы, якая была створана ў «Пане Тадэвушы». Паходзячы з асяроддзя дробнай шляхты, ён добра ведаў надзвычай складаную сістэму сацыяльнай іерархіі сярод тых, хто, паводле Кромера, «*in plebe numerantur*» («залічаюцца да простага люду») (пераклад Сыракомлі — «zalicza się do pospólstwa») і хто, здараецца, фігуруе ў сучасным навукова-публіцыстычным дыскурсе пад занадта агульным найменнем «сяляне». Пры гэтым, праецыруючы на гістарычную сітуацыю XIX стагоддзя школьныя адукацыйныя стэрэатыпы, чытачы і даследчыкі часта аўтаматычна і непадзельна злучаюць слова «селянін» з азначэннем «прыгонны». Паказальна ў гэтым сэнсе, што выдатны беларускі літаратуразнавец Уладзімір Калеснік, разважаючы пра творчасць Дуніна-Марцінкевіча, пісаў: «Жыццё ставіла яго перад выбарам: або застацца ў асяроддзі польскай дваранскай інтэлігенцыі, да якога ён належаў па праву нараджэння, адукацыі і нават па службовым становішчы, або цалкам звязаць свой лёс з прыгонным сялянствам, якое складала яшчэ толькі этнічны матэрыял беларускай нацыі...». З другой часткай гэтай тэзы хочацца паспрачацца: этнічны матэрыял беларускай нацыі складалі далёка не толькі прыгонныя сяляне. Увогуле, маёмасны і сацыяльны статус «паспалітага» чалавека (грамадзяніна) на землях былой Рэчы Паспалітай у складзе Расійскай імперыі ў XIX стагоддзі вызначаўся вялікай разнастайнасцю, якая сталася вынікам так званых разбораў шляхты. У катэгорыю «простых людзей» (па-лацінску *plebs*, па-польску *pospólstwo*) пасля падзелаў Рэчы Паспалітай магла трапіць і былая шляхта, якая не змагла пацвердзіць свайго шляхецтва ў адпаведнасці з расійскімі юрыдычнымі нормамі. У такім выпадку былыя шляхцічы пераходзілі ў іншае саслоўе: рабіліся вольнымі хлебаробамі, дзяржаўнымі сялянамі або мяшчанамі.

Разгалінаваная схема сацыяльнай іерархіі ў Рэчы Паспалітай, якая склалася прынамсі ў часы Марціна Кромера, хаця і адчула на сабе змяненні пад уплывам палітычнай і юрыдычнай сістэмы Расійскай імперыі, яшчэ «працавала» ў сярэдзіне XIX стагоддзя, а таму была добра зразумелая Сыракомлю. Адпаведны раздзел трактата Кромера, прысвечаны саслоўям, не выклікаў, відаць, вялікіх цяжкасцей у Сыракомлі-перакладчыка: ён даволі лёгка падбіраў патрэбныя эквіваленты ў польскай мове для перадачы ўжытых Кромерам лацінамоўных назваў разнастайных грамадскіх супольнасцей, бо з дзяцінства кантактаваў з імі ўсімі: «*Да простага люду адносіцца кожны, хто не шляхціч, незалежна ад таго, працуе ён на раллі, займаецца агародніцтвам, пчалярствам ці даглядае быдла, з'яўляецца ён рамеснікам, наёмным працаўніком, карчмаром, гандляром, вазнічым ці купцом, альбо, як ужо было сказана, жыве на вёсцы. Вёскі і прадмесці заселены земляробамі, пастухамі і пчалярамі, а карчмары, млынары, саматужнікі, вазнічыя і канаводы звычайна пражываюць як у гарадах, так і ў вёсках*». Але тым больш

складанай была задача для Сыракомлі-паэта, які меў на мэце паказаць усю гэтую разнастайнасць у сваіх творах, а да таго ж знайсці ў гэтай разнастайнасці нейкі аб'яднаўчы фактар. А. Лойка заўважыў, што паэт «цэнтральнымі героямі сваіх шматлікіх гавэндаў зрабіў беларускіх сялян», але ў прыведзеным даследчыкам пераліку (паштар, жаўнер на панскай службе Янка (Цвінтарнік), ляснік Улас, асочнік (потым пчаляр) Хадыка), які можна зрабіць нашмат даўжэйшым, ніводнае «амплуа» не паўтараецца, і ў гэтым — маштабнасць мастацкай задумы паэта.

Вяртаючыся да трактата Марціна Кромера, зазначым, што ўвагу Сыракомлі прыцягнула не толькі само сачыненне, але і асоба польскага гісторыка. Ва ўступным артыкуле, які папярэджвае тэкст, перакладчык у якасці эпіграфа прыводзіць разважанні аднаго з сучаснікаў Кромера: маўляў, невядома, ці меў польскі храніст адносіны да *nobilitas generis* — радавой арыстакратыі (а насамрэч Кромер паходзіў з мяшчан), але яму ў поўнай меры было ўласціва штосьці іншае: «*той арыстакратызм іншага кшталту, які збудаваў сабе жытло ў дабрачыннасці*». Сам Сыракомля, не атрымаўшы багатай спадчыны, па-першае, дабіўся поспеху толькі дзякуючы ўласным талентам і тытанічнай працаздольнасці, па-другое, ставіўся да простага люду без той арыстакратычнай пагарды, якой, магчыма, не пазбыўся яшчэ Міцкевіч. Надзвычай важнай для Сыракомлі была заўвага польскага пісьменніка XVI стагоддзя, што ў Рэчы Паспалітай абедзвюх дзяржаў ёсць дастаткова вялікая катэгорыя людзей, якія працуюць на зямлі і цалкам залежныя ад сваіх гаспадароў. Кромер нават ужывае іх лацінізаваную назву — *cmetones* (па-польску — *kmieci*) і заўважае: «*гаспадары маюць права распараджацца іх жыццём і асуджаць на смерць, за выключэннем тых, хто з дзіцячых гадоў прысвяціў сябе вывучэнню навук альбо святарскаму служэнню*». Менавіта адукацыя здаўна прадстаўляла шырокія магчымасці выхадцам з ніжэйшых саслоўяў у Рэчы Паспалітай. Да таго ж, у «Польшчы» Кромера, напісанай непасрэдна пасля заключэння Люблінскай дзяржаўнай уніі, прыводзіліся праўдзівыя і дакладныя звесткі пра *novas accessiones* — новыя набыткі, г. зн. новадалучаныя землі Вялікага Княства Літоўскага, сярод якіх польскі пісьменнік першым назваў дарагое сэрцу Сыракомлі Палессе. Менавіта да гэтага краю будзе звяртацца сам паэт на пачатку «вайсковай ідыліі» (так вызначыў жанр твора сам паэт) «Улас»:

Смутны краю Палессе! З маленства знаёмы.
Так і свецяць мне вобразы дялёў замглёных;
Прад вачамі снуюць, нібы сонныя мары,
Неаглядныя багнаў куп'істых абшары
(пер. К. Цвіркі).

Дастаткова шырока ўжываецца таксама назва «*Alba Russia*» (Белая Русь): Кромер паведамляе нават, што яе межы дасягаюць 57° паўночнай шырыні. Насамрэч, гэтая шырыня праходзіць па тэрыторыі Віцебскай вобласці. Трэба думаць, што на хвалі засвоенага ад Кромера захаплення даўняй гісторыяй Польшчы з асаблівым акцэнтам на Вялікім Княстве Літоўскім пачынае Сыракомля сваю працу над «Маргерам» — паэмай, якую пазней ён называў найлепшым з дзяцей свайго духа. У «Слоўцы ад аўтара» паэт зазначае, што ў якасці гістарычнай асновы ён узяў зафіксаванае ў літоўскіх і польскіх хроніках апісанне нападу крыжакаў у 1336 годзе на замак Пулен. Ліцвіны, жыхары замка, гераічна абараняліся пад кіраўніцтвам свайго князя Маргера. Аднак, церпячы паразу і не жадаючы трапіць жывымі ў рукі ворагаў, яны самі сябе прынеслі ў ахвяру сваім багам на вогненным стосе. Далей у прадмове аўтар палічыў неабходным расказаць пра фарміраванне яго творчай задумы. «Спачатку, — піша ён, — мы адступіліся назад, зважаючы на веліч задачы. Бракавала нам адвагі на стварэнне ўрачыстага эпасу, і, што найважней, на спробу ўвасаблення духу старажытнай Літвы: мы не валодаем яе мовай, а з гэтага вынікае, што не ведаем і грунту іх звычаяў». Адвяргаючы ў якасці літаратурнага аўтарытэта Гамера і не прымаючы таго шляху, які вызначыў у літаратуры «славуты пясняр Анафеляса» (г. зн. Юзаф Ігнацы Крашэўскі), Сыракомля аддае перавагу вергіліеўскай форме, «бо яе зграбныя контуры, якія найлепш пасуюць велічнаму эпасу, пазбаўляюць неабходнасці звяртаць увагу на марныя дробязі». А далей — начаканае прызнанне: «Не маючы надзеі зрабіць дакладнае апісанне Літвы і

ліцвінаў, на грунце гістарычных дадзеных мы апісвалі людзей наогул, імкнучыся, тым не менш, старанна ўлічваць умовы месца і часу». Напрыканцы прадмовы Сыракомля спачатку заяўляе пра адпаведнасць яго «вершаванай аповесці» канонам гераічнай паэмы («тут ёсць зварот (*invocatio*), адзінства дзеяння, дастатковая адлегласць часу, нават уплыў звышнатуральнай сілы (*deus ex machina*)»), а потым, жадаючы заінтрыгаваць чытача, дадае: «Урачыста сведчым, што гэтае следаванне правілам згаслага класіцызму адбылося цалкам выпадкова, бо мы ніколі не спакушаліся на стварэнне эпапеі, якую старажытнасць слушна лічыла найвышэйшым узроўнем паэзіі».

Канешне, падобная апеляцыя — спецыфічны мастацкі прыём, які па аналогіі з рэнесансным какецтвам (да якога прыбягаў, скажам, Мікалай Гусоўскі) можна назваць рамантычным какецтвам. Так, на пачатку «Маргера» сапраўды ёсць інвакацыя, але якая?

Дзе ж ты, Айчыны нашай даўніна святая?
Цябе багоў, герояў слава асвятляе,
Ды, як пяюць музыкі, дзеці твайго лона,
Ты прамінула ў свеце, як бы ў марах сонных.
Дык у якім кургане ці ў сутарэннях коўзкіх
Ты прыхавала арфу лірнікаў літоўскіх?[1]

У адрозненне ад паэтаў-эпікаў класічнай пары, аўтар «Маргера» звяртаецца не да апякунак паэзіі Музаў, а да айчыннай мінуўшчыны. Пры гэтым інвакацыя ў яго зліваецца з так званым аргументам (кароткай фармулёўкай тэмы ў першых радках). Маргер — прапісаны ў класічных паэтыках *heros perfectus* (дасканалы герой) эпапеі. Але яго дасканаласць у дадзеным выпадку заключаецца найперш у еднасці са сваім народам, у адданасці роднай зямлі і непрымірымасці да ворага. Уласнай рукой Маргер забівае адзіную дачку Эгле, якую намагаецца ўратаваць ад смерці закаханы ў яе крыжак Раўсдорф Варнер.

Дзеля акцэнтавання галоўнай ідэі — нацыянальнай еднасці, еднасці саслоўнай і сямейнай — на першы план і ў аргуменце, і ў інвакацыі вылучаецца ніхто іншы як лірнік — той самы лірнік, пра якога была ўжо гаворка на пачатку гэтага артыкула. Лірнік прысутнічае ў «Маргеры» як рэальны мастацкі вобраз — пясняр Лютас. Але ўжо тая акалічнасць, што гэтае імя перакладаецца з літоўскай мовы як «леў», сведчыць пра тое, што вобраз лірніка дасягае ў паэме маштабаў мастацкай ідэі. Гэтая ідэя патрэбна аўтару для падсумавання найвялікшага духоўнага скарбу, які нашчадкі старажытных ліцвінаў павінны ўспадкаеміць: магчымасць поўнай субстанцыяльнай гармоніі паміж прыродай, уладай і простым народам. Вось якія продкі паўстаюць перад духоўнымі вачыма паэта з часоў сівой даўніны:

Народ, які сумлення здрадай не змарнуе,
Які багоў з князямі ды святароў шануе;
Багі ж, перад якімі ён падае з мальбамі, —
Простыя, суровыя дый добрыя, як самі;
Князі ж, якія маюць уладу над Літвою
Гатовы за дзяржаву ахвяраваць сабою,
Уласным жа падданым яны й душу пазычаць,
Падзеляцца з ім хлебам, славаю, здабычай,
Але й геройскай смерцю, каб прыдбаць свабоду...
Я песню прысвячаю гэткаму народу!

Адзінае, што можа не падпарадкоўвацца грамадзянскім абавязкам і ўладкаванням, — гэта пачуццё, якое само па сабе ёсць найвышэйшая гармонія. Сыракомля стварае ў «Маргеры» сваю апалогію красы:

Сам Бог — краса, і гэта — цуд найбольш Божы:
Дзівіцца нават неба, голаў схіляе кожны.

Як каханне, так і мастацтва (песня лірніка) выступаюць у «Маргеры» найвышэйшымі дарамі духа, якія вызначаюць чалавечую прыроду. Вось чаму Эгле і Лютас, якія, паводле прызнання самога аўтара, з’яўляюцца выдуманымі вобразамі, маюць значэнне наратыўных сімвалаў найвышэйшага рангу маральнага ўздзеяння. Раўсдорф, які ідзе да крыжакаў, каб пазней вярнуцца да ліцвінаў, клянецца не здрадзіць сваім вызваліцелям Маргеру, Лютасу і Эгле:

Здраду ўчыніць тут мог бы хіба што
шатан-зняверца,
Пакпіць з найвышэйшага ў свеце:
з хлеба, песні ды з сэрца!

[1] Тут і далей фрагменты з ліра-эпічных твораў Уладзіслава Сыракомлі прыводзяцца ў паэтычным перакладзе аўтара артыкула.

У «Маргеры» паслядоўна рэалізуецца сярэднявечны пастулат *historia magistra vitae* (гісторыя — настаўніца жыцця). Але ў Сыракомлі гісторыя народа — гэта адначасова і найвялікшы яго духоўны набытак. У эпілогу паэт распавядае, як пасля трагічных падзей у Пулене крыжакі яшчэ доўга намагаліся знайсці на папялішчы скарбы, што былі схаваны ў мурах замка. Падобным чынам Ян Баршчэўскі распавядаў у «Шляхціцы Завальні», як людзі шукалі схаваныя скарбы на тых месцах, дзе яны бачылі Плачку. І ў адным, і ў другім выпадку важная памяць сэрца, якую абуджае альбо сама Плачка, што з'яўляецца то там, то тут на месцах былых бітваў, альбо белая хусцінка Эгле, якая час ад часу з'яўляецца на хвалях Нёмана. Пры гэтым, разважаючы пра мінуўшчыну, наўрад ці хто зможа ўсталяваць «ісціну ў апошняй інстанцыі»:

А зрэшты, што пытацца? Былое невядома...
Яно з лацінскіх кніжак паўстане пакрыёма.
І, каб дазнацца праўды, спытай храністаў
нашых,
Пра іншае хай сэрца, мары хай даскажуць.

Такім чынам, калі рэальнаму навучанню, адукацыі Сыракомля надае гнасеалагічную вартасць, то магчымасць чалавека *domarzyć* (дафантазіраваць) набывае значэнне выхаваўча-аксіялагічнае: толькі прапусціўшы гістарычнае паданне праз сэрца, ажыццявіўшы ўнутраную духоўную працу, чалавек можа здабыць сапраўдны духоўны скарб, спасцігнуць запавет продкаў. Асаблівую ролю ў гэтым спасціжэнні адыгрывае мастацтва. Лірнік жа становіцца важным пасрэднікам, які ажыццяўляе своеасаблівы герменеўтычны акт, аб'ядноўваючы мінуўшчыну з сучаснасцю.

Маральным узорам для сваіх падданых у паэме выступае князь Маргер, які добраахвотна падзяляе з сваім народам яго трагічны лёс. Самой сюжэтнай канвой «Маргера» Сыракомля падкрэслівае асаблівую адказнасць вышэйшага саслоўя ў справе дасягнення грамадскага дабрабыту. Гэтую ж праблему акцэнтуе Сыракомля ў паэме «Ян з роду Дубарог» (1855), якую ён пачаў пісаць яшчэ ў Вільні, а скончыў у Барэйкаўшчыне.

Поўная назва твора — «*Ян з роду Дубарог, гісторыя яго роду, галавы і сэрца, расказаныя ім самім і зарыфмаваныя*». У «Перадспеве да літоўскага чытача» зварот да Айчыны («*Святая Літва мая, край наш, айчына!..*», пер. К. Цвіркі) паэт дапаўняе развагамі пра сціпласць родных краявідаў, якая выяўляецца пры параўнанні іх з натуральнымі багаццямі іншых краін. Гэты прыём негатыўнага прыпадаблення, якім карыстаўся Ян Радван у «Радзівіліядзе» (1592), да якога пазней будуць звяртацца ўжо беларускамоўныя аўтары ў шэрагу сваіх твораў, дазволіў паэту праз вобраз-сімвал нібыта спакойнага Нёмана стварыць асаблівы настрой у чытача, заінтрыгаваць яго, абудзіць жаданне на халодным і спакойным твары жыхара айчыннага краю «*выявіць таямнічы адбітак гарачай думкі*». Такі мастацкі ход дапамагае аўтару падкрэсліць: беднасць, простасць і «закінутасць» як роднага краю, так і яго жыхароў — уяўныя; у душы беларуса прыхаваны вялізны творчы патэнцыял:

Тут у сэрцы мужчыны — адвага, не пыха,
Тут дзяўчына кахае аддана і ціха,
Тут на твары старога — яго лёс пакручасты...
З плугам, з крыжам, з мячом, але й з чаркай
тут часта
То б'ючыся ў сутычках з суседам заўзята,
То ў сям'і патрыярхам дні праводзячы свята,
То ў малітве, то дома, то ў чужым асяродку
Жыў тутэйшы тубылец, як і ўсе яго продкі.

З фенаменальнай дакладнасцю ў межах аднаго радка («з плугам, з крыжам, з мячом, але й з чаркай») вызначыў Сыракомля найбольш істотныя элементы культурнага космасу беларусаў, якія знайшлі сваё ўвасабленне і ў айчынным прыгожым пісьменстве. Свая зямля, якая чакала ратая *з плугам*; свая вера, трымацца якой мусілі *з крыжам*; Айчына, свабоду якой сыны яе адстойвалі *з мячом*; няскораны, дасціпны, жартаўлівы дух народа, які праяўляўся *з чаркай*, — гэтыя чатыры складнікі фарміравалі спрадвеку нашу духоўную сутнасць, а таксама забяспечвалі «замкнёнасць абраду з уяўленнем пра вечную нязменнасць» (Ралан Барт) нашага прыгожага пісьменства. Той, хто можа напоўніць мастацкім зместам усе вышэй названыя сюжэтныя каркасы, — гэта лірнік, які цалкам лагічна з'яўляецца ў наступным фрагменце. Калі ў «Маргеры» постаць лірніка ўвасабляецца

ў вобразе Лютаса, то ў «Дубарогу» лірнік становіцца сімвалам-знакам, семіятычным цэнтрам мастацкай прасторы, ад якой разыходзяцца промні метанімічных асацыяцый, з ім звязаных. Лірнік, які зверне ўвагу на старадаўнія паданні беларусаў, будзе мець багатае жніво:

Пець пра крыжы, курганы, змрочных крыпт
сутонні,
З далёкіх часоў Міндоўга ажно да сягоння,
Ад вежы ў Крэўскім замку, дзе Кейстут
лёг гаротна
Аж да крыжа над Шчарай ці Прыпяццю
шматводнай,
Што ў памяць па тапельцу пастаўлен простым
людам,
І люд да сёння бае, што крыж той стаўся цудам.
Любы такі аповед для песняра цікавы,
Для люду ж ён — навука, плач альбо забава.

Адзін з такіх аповедаў бярэцца за аснову сюжэта паэмы, аднак сюжэт гэты шматслойны: тут і падрабязнае апісанне гадоў навучання Яна, і гісторыя яго кахання, і таямніца роду Дубарогаў, традыцыйна звязаная з памежным зямельным канфліктам. Ю. Кжыжаноўскі выказаў цікавае меркаванне, што Сыракомля ў паэме пра Яна Дубарога пераносіў ідэі «Пана Тадэвуша» на ўзровень, даступны жыхарам літоўскіх і беларускіх мястэчкаў ды засценкаў». Але стварэнне чарговай паэтычнай прэзентацыі журботна вядомага ў айчыннай гісторыі шляхецкага наезду і яго наступстваў — гэта не проста «сумысная арыентацыя на шэкспіраўскі канфлікт», як сцвярджаў У. Мархель; гэтая прэзентацыя лагічна ўплятаецца ў мастацкую звышзадачу аўтара — стварэнне новай праграмы шляхецкага выхавання.

Павел Дубарог паводле шляхецкага звычаю аддае свайго сына Яна на навуку да ксяндза дэфінітара. Святар ахвотна прымае юнака, абяцае навучыць яго ўсяму, што сам ведае, аднак папярэджвае бацьку:

Зваж, Вашамосць, — дадаў ён, — я, як і ўсе
старыя,
Свае дзівацтвы маю. Ды шляхцючкі малыя
Прыходзяць часта з дому, а ў сэрцы —
што за ліха! —
Смяротныя правіны: лянота іх ды пыха.
А мой хлеб — толькі з працы, цяжкай
і нястомнай,
Засвоіць мае кожны, што ён з іншым роўны.
Хто з гербам, хто без герба, — паміж сабою
братцы,
Жывуць яны ў хаціне, ці ў сваім палацы.
У Бога ўсе мы слугі перад Яго аблiччам,
Праз гэта мы нікога панічам не клічам.
Са мною будзеш есці, і чэлядзь — з намі разам,
Дзядка-сакрыстыяніна[1], мо, падменіш часам...

Бацьку Яна такая перспектыва прыйшлася не да спадобы. Абгрунтоўваючы свой тэзіс, што шляхецкае дзіця павінна памятаць пра сваё паходжанне, ён прыгадаў гісторыю пра троцкага ваяводу, якога выратаваў ад смерці селянін Грыцько, выцягнуўшы пана за валасы з водаў глыбокага возера. Ваявода, абражаны тым, што «хамская рука» трымала яго за чупрыну, загадаў даць яму сотню бізуноў. Потым, крыху астыўшы, прыняў рашэнне вызваліць Грыцько ад паншчыны і даць яму валоку зямлі:

А што рукою хамскай мой чуб трымаў нахабна,
За гэта хай здабудзе сто бізуноў дакладна!

Сыракомля вуснамі ксяндза дэфінітара прызнае няслушнасць гэткага разумення шляхецкай годнасці: святар быў няўмольны, і старому Дубарогу прыйшлося пагадзіцца на ўмовы настаўніка. На нашу думку, падобны сюжэтны ход (ці не пад уплывам Уладзіслава Сыракомлі?) выкарыстаў у рамане «Каласы пад сярпом тваім...» Уладзімір Караткевіч, распавёўшы пра «дзядзькаванне» Алеся Загорскага.

Навука ксяндза дала свой плён: выхаваны ў дэмакратычным духу працалюбства і роўнасці Ян Дубарог здолеў вырашыць даўні канфлікт паміж двума шляхецкімі родамі, шчаслівай развязкай якога стаўся шлюб паміж Янам Дубарогам і Зосяй Брохвіч. У разгортванні прыгодніцкай гісторыі, у выніку якой Ян даведаўся пра таямніцу памежнага кургана, паэт выкарыстоўвае багаты арсенал рамантычных сродкаў: прывід прапрашчура Дубарогаў (ротмістра) з'явіўся перад нашчадкамі, пазней у сне распавёў ксяндзу дэфінітару, як ён таемна перанёс зямельную мяжу, а потым спаліў маёмасныя паперы суседа, пана Брохвіча, што і сталася

[1] Сакрыстыянін — той, хто ў каталіцкім Касцёле служыць у сакрыстыі. Сакрыстыя — памяшканне ў бочнай частцы алтара, дзе захоўваюцца неабходныя для набажэнства рэчы.

грунтам канфлікту. Перад смерцю ротмістар загадаў зрабіць сваю магілу на месцы былой мяжы. «Redde quod debes» (*аддай тое, што вінен*), — паўтараў прывід. Гэты заклік, зразумела, павінен прачытвацца шматзначна. Аб'яднанне шляхецкіх родаў знішчыла былую спрэчную мяжу. Аб'яднанне шляхты з простым людам павінна скасаваць сацыяльныя межы. Старое пакаленне, якое не здолела захаваць дзяржаву (Рэч Паспалітую), не здолела абарніць сваё саслоўе (у выніку чаго многія шляхцічы зрабіліся простым людам), павінна аддаць усё лепшае сваім дзецям і ўнукам, якія пойдуць іншым — супольным з народам — шляхам. Што ж да старых шляхецкіх канфліктаў, то яны наогул прызнаюцца неактуальнымі: «*Не час думаць пра ўласную мяжу, калі межы Айчыны перакручаны*».

Параўноўваючы «Яна з роду Дубарог» з «Панам Тадэвушам», звернем увагу на тое, што падзагалоўкам Міцкевічавай паэмы з'яўляюцца словы «апошні наезд на Літве»: паэт з жалем развітваецца са старой шляхецкай Айчынай і ўсё ж такі спадзяецца на яе адраджэнне ў выніку барацьбы, высакародны гераізм якой павінен прыйсці на змену марнасці старашляхецкіх наездаў. Тым часам Сыракомля пашырае загаловак сваёй паэмы пра Яна Дубарога словамі «гісторыя яго роду, галавы і сэрца», вітаючы тым самым новае пакаленне айчынных арыстакратаў, якія, памятаючы гісторыю свайго роду, павінны розум і сэрцы скіраваць на патрэбы народа, забыўшыся на даўнія саслоўныя забабоны.

У эпілогу аўтар выказвае радасць з прычыны таго, што прагрэсіўныя задумы ажыццяўляюцца і сітуацыя змяняецца да лепшага:

А сёння шляхта на Літве — браты сваім падданым,
Ад голаду і холаду бароняць іх аддана;
Няблага ў вёсках, кажуць, жыць: там зелле не буяе,
І век наш дзевятнаццаты пышна расцвітае.

Падобныя заявы не варта лічыць вынікам занадта ідылічнага светаўспрыняцця аўтара. Пытанне пра неабходнасць адмены прыгону пачало актыўна абмяркоўвацца ў розных кутках Расійскай імперыі і залежнага ад яго Царства Польскага яшчэ ў 40-х гадах XIX стагоддзя. Так, беларускі паэт і фальклярыст Ігнат Храпавіцкі актыўна займаўся праблемамі эканамічнага жыцця вёскі, працуючы на грамадскай пасадзе наглядчыка сельскіх ссыпных магазінаў з 1843 года. А ў 1850 годзе ён разам са сваімі аднадумцамі распрацаваў праект скасавання прыгоннага права, які нават быў прыняты на губернскім з'ездзе шляхты Віцебшчыны. Сапраўды, пэўныя поспехі на гэтай глебе былі дасягнуты.

Уладзіслаў Сыракомля, аднак, добра разумеў, што насамрэч хаваецца за гэтай гульнёй у дэмакратызацыю з боку расійскіх улад (падрабязней пра гэта будзе сказана ў канцы артыкула). Таму словы радасці ў эпілогу паэмы «Ян з роду Дубарог» змяняюцца словамі перасцярогі маладому пакаленню:

Ад скону вашых продкаў да сённяшняга часу
Зважайце, што прыдбалі, што ўзрасцілі разам.
Хай вашую сучаснасць такі прагрэс абудзіць:
Каб поле мела кветкі, а цноты ў сэрцах — людзі.

Як і ў мастацкай прозе Яна Баршчэўскага, у ліра-эпасе Уладзіслава Сыракомлі ўвасабляецца ідэя прыярытэту маральнага фактара перад фактарам эканамічным. Спачатку цнота, потым дабрабыт — толькі такі шлях можа забяспечыць рэальны пазітыўны зрух у сацыяльнай і эканамічнай сферы. Аднак, як і Ян Баршчэўскі, Уладзіслаў Сыракомля паказвае, што іншая жыццёвая пазіцыя — абагаўленне золата — вядзе да маральнага заняпаду і спрычыняецца да жыццёвай катастрофы. Гэтая ідэя ўвасоблена ў дзвюх наступных яго паэмах.

Apropos заўважым, што другая палова 50-х гадоў XIX стагоддзя была надзвычай плённай у развіцці ліра-эпічнай паэзіі на Беларусі. У 1855 годзе (у адным годзе з «Маргерам» і «Дубарогам») з'яўляюцца «Вечарніцы», у 1856 годзе — «Купала» Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. У 1857-м выходзяць з друку дзве новыя паэмы Уладзіслава Сыракомлі: «Старыя вароты» і «Начлег гетмана». «Старыя вароты» аўтар прысвяціў Ігнату Ходзьку. У прадмове да гэтай паэмы паэт прызнаецца, што лічыць яе адным з лепшых сваіх твораў і распавядае, што Юзаф Ігнат Крашэўскі даслаў

яму альбом з малюнкамі, на адным з якіх была старая вясковая брама з надпісам «Poczciwe Stare Wrota» (*Шаноўныя старыя вароты*). Пісьменнік глыбока задумаўся над гэтай, як сам ён пісаў, «поўнай праўды выявай»; яму ўспомніўся славуты прапаведнік XVI стагоддзя Пётр Скарга і гісторыя пра ягонага вазніцу Яна Казіміра, якога Пётр Скарга забяспечыў пенсіяй (20 грошай на тыдзень) за сумленную службу. На грунце гэтай гісторыі Сыракомля пабудаваў сюжэт сваёй паэмы.

Калі аднойчы ксёндз Скарга прыехаў адведаць свайго былога вазніцу (паэт даў яму прозвішча Шаліга), той папрасіў яго забраць з сабой у сталіцу ягонага сына, каб малады чалавек мог зрабіць службовую кар'еру. Па прашэсці многіх гадоў, калі ўжо памерлі і ксёндз Скарга, і яго стары вазніца, малады Шаліга вырашыў пайсці на службу да Багуслава Радзівіла, перайшоўшы такім чынам на бок шведаў. Сыракомля ў духу «рэчыпаспалітаўскага» разумення дзяржаўнай гісторыі расцэньвае гэты ўчынак як здраду, падкрэсліваючы, што першаснай матывацыяй у дадзеным выпадку была прага грошай. Асаблівую завостранасць і драматычнае напружанне надае сюжэту тая акалічнасць, што Шаліга вяртаецца ў родны дом для таго, каб аднавіць радавое котлішча — задума быццам бы вартая ўхвалення. Але пры гэтым ён разважае наступным чынам:

Той, хто золата мае — ўсё мае ў свеце.
Хай выгнанцам мяне назавуць мае дзеці.
Здрадзіў Польшчы? Няхай! Ды, аднак, не загінуў:
Што ж, да шведаў паеду, у тую краіну.
Там куплю я маёнтак — хіба ж грошай прыдбаю,
Дый бацькоўскай сядзібы я не занядбаю.
Калі шведскі кароль зноў у сілу ўбярэцца,
Я прыеду сюды з родным домам сустрэцца
І вярну сабе ўсё — дайце годзік мне часу,
Пакараю ўсіх тых, кім быў гнаны, адразу.
Тут паўстане палац, а на ім — герб каштоўны...
І ўваскрэсне ізноў род Шалігаў шаноўны!

Аднак задумам Шалігі не было наканавана ажыццявіцца: брама бацькоўскай хаты абрушылася на ягоную брычку. Такім чынам спраўдзіўся запавет ксяндза Скаргі:

А калі раптам пройдзе тут здраднік употай,
Хай спадуць на яго ўміг старыя вароты.

Тэму здрадніцтва развівае Сыракомля і ў паэме «Начлег гетмана» (1857), якую сам аўтар назваў «гутаркай на гістарычнай аснове». Дзеянне разгортваецца ў часы Лівонскай вайны; сюжэтна твор уяўляе сабой гісторыю жыцця Рыгора Сулімы. Гетман Ян Тарноўскі спыніўся на начлег са сваёй дружынай у хаце лесніка Сулімы, і той папрасіў гетмана ўзяць да сябе на службу сына. Дзякуючы пратэкцыі Тарноўскага, Рыгор робіць добрую вайсковую кар'еру. Аднак падчас нападу крыжакаў ён, спалохаўшыся, выдае ворагам сваіх аднавайскоўцаў. Гэты ўчынак стаў першапрычынай усіх яго далейшых няшчасцяў: гетман яго праганяе, памірае каханая Беата, адварочваюцца былыя паплечнікі. Сам ён, пераадолеўшы далёкі шлях, вяртаецца ў родны дом і бачыць, што трапіў акурат на вяселле свайго брата. Аднак, нават не ўвайшоўшы ў хату, толькі напіўся вады з бацькоўскай крыніцы і падаўся на Украіну да казакаў. Там ён і скончыў свой жыццёвы шлях, самотны і забыты ўсімі.

Цікава, што ў гэтым выпадку перад чытачом — зусім іншая гісторыя здрады. Калі Шаліга шанаваў свой родны кут і марыў пра адраджэнне радавога гнязда, то Суліма ставіцца да такіх рэчаў абыякава. У размове з рыцарам Дэршняком, які навучаў яго вайсковаму майстэрству і спытаў, ці не сумуе малады ваяр па сваіх блізкіх, ён заяўляе:

А нашто ўспамінаць мне пра брата, пра матку?
Мо, шчэ ўспомніць галечу, на портках заплатку?
Што мне хата: я хату дзе хочаш прыдбаю,
Ды яшчэ й прыгажэйшыя хаты спазнаю.
Ат, наш край: невясёлы, лясны і пануры,
Хіба воўк зазірне толькі ў нашы кануры.
А вось тут, у абозе, мой дух уваскрэсне,
Да каня прывучуся, да зброі, да песні.

На пытанне Дэршняка, для чаго прызначана вайсковая служба, Суліма са смехам адказвае: зразумела, каб бараніць Айчыну. Тады рыцар задаў яму наступнае пытанне: «*А дзе ж твая Айчына, Вашамосць, калі ты не сумуеш па роднай хаце, калі марыш толькі пра марныя грошы, калі саромеешся беднасці свайго бацькі?*».

Прычыну здрадніцкага ўчынку свайго героя аўтар бачыць у тым, што гэты чалавек не быў народжаны для сапраўдных пачуццяў:

Ён любіў поле бітвы да гонар вайсковы,
Ён любіў сваю дзіду, каня варанога.
Ён усё ўпадабаў: матылінае сэрца
Да ўсяго, чаго хочаш, магло разгарэцца;
Ды не ўмеў ён, як рыцар, любіць беззаганна
Пана Бога, Айчыну і мілую панну.

«Матыльковасць», адсутнасць цвёрдага маральнага грунту, гатоўнасць за грошы зрачыся нават бацькоў і роднай хаты прывяла Суліму да асабістай трагедыі.

На змену двум Сыракомлевым героям-здраднікам прыходзіць высакародны герой-патрыёт Улас з аднайменнай паэмы, апублікаванай у 1858 годзе; аўтар даў ёй жанравае азначэнне «вайсковая ідылія». Дзеянне адбываецца ў час казацкіх войнаў. У дом лесніка Уласа завітала шляхецкая дружына, і яе правадыр пан Балтазар Капота папрасіў Уласа правесці іх праз балоты на Чортаў востраў, каб схавацца там ад казакаў. Улас не толькі выканаў просьбу брацці-шляхты, але і добраахвотна зрабіўся для іх пасыльным: перадаваў лісты для блізкіх, прыносіў харчаванне, зброю. Часам замест сябе ён выпраўляў на Чортаў востраў сваю дачку Аксану, якая пакахала аднаго з ваяроў, шляхціца Яна з Ачарэтава. Няцяжка зразумець, што праз адпаведныя дыспазіцыі дзейных асоб (шляхціч Капота — ляснік Улас, шляхціч Ян — леснікова дачка Аксана) Сыракомля актуалізуе тут сваю ўлюбёную тэму: яднанне шляхціча з мужыком. Абяцаючы пану правесці ягонае войска на востраў, Улас шчыра клянецца яму ў вернасці:

Пану ногі цалуе, плача шчыра, умільна...
Пан Уласа падняў — абдымае прыхільна,
Тут жа й іншая шляхта, што піла-гасцявала,
Да грудзей мужыка, як адзін, прыпадала.
І сляза мужыка ў тым расчуленым часе,
Са слязою шляхецкай у адную зліласся.
А ў слязе той (не верылі продкі, дарэчы)
Быў пачатак агульны для ўсіх — чалавечы.

Улас сапраўды застаўся верны сваім панам і не згадзіўся на прапанову габрэя-арандатара выдаць шляхецкі атрад казацкай дружыне за грошы. Такое высакародства мужыка адпаведным чынам уздзейнічала і на браццю-шляхту. Калі пан Капота, зважаючы на цяжкое становішча, прапанаваў адмовіцца ад супраціўлення, пан Ян з Ачарэтава адказаў яму на гэта:

Перацерпім мы голад, нястачу ліхую,
Калі Бог нам паплечнікаў гэткіх даруе.
Паглядзіце: для нас на што хочаш гатовы
Гэты лоўчы, рыбак, — мужычок наш вясковы!
Калі шанец шляхецкі для нас пахіснуўся,
Як жа люд наш з падтрымкай да нас
прыгарнуўся!

Фінал паэмы драматычны: Аксана, выпраўляючыся чарговы раз да свайго каханага, мімаволі паказала шлях на востраў казакам, у выніку чаго загінулі і яна сама, і яе каханы. Хутчэй ва «Уласе», а не ў «Дубарогу» можна насамрэч заўважыць адзначаную У. Мархелем сумысную арыентацыю на шэкспіраўскі канфлікт. Але гісторыя Яна і Аксаны сталася трагічным гімнам не толькі каханню, але і народнай еднасці.

Варта, аднак, звярнуць увагу на тое, што гэтую ідэю еднасці, ідэю прымірэння пана з мужыком Сыракомля выводзіць у сваёй творчасці на першы план, пачынаючы з 50-х гадоў XIX стагоддзя. Менавіта ў гэты час пэўныя ўрадавыя колы, жадаючы канчаткова задушыць польскі нацыянальны рух, пачалі выпрацоўваць і разгортваць асобую сацыяльную палітыку. Яна была накіравана на тое, каб на землях былой Рэчы Паспалітай зрабіць пана найгоршым ворагам для свайго падданага, хаця звонку адзін і другі быццам бы ўроўніваліся ў правах. Вось чаму многія расійскія дзяржаўныя дзеячы спрыялі лібералізацыі палітыкі ў адносінах да сялян, прычым асабліва на новазаваяваных землях імперыі. Ні пра які гуманізм у стаўленні да сялян тут, зразумела, не можа быць гаворкі. Пад прыкрыццём высакароднага лозунга разняволення сялянства расійскія чыноўнікі спадзяваліся вырашыць шэраг балючых нацыянальных праблем, і ў першую чаргу — назалелае з часоў Тадэвуша Касцюшкі «польскае пытанне».

Найбольшую руплівасць у гэтым сэнсе праявілі славянафілы. Так, Юрый Самарын, які ў 1845—1848 гадах быў членам спецыяльнай урадавай камісіі па даследаванні грамадскіх і нацыянальных адносін у захопленых Расіяй прыбалтыйскіх рэгіёнах, у сваіх «Лістах з Рыгі» сфармуляваў асноўныя палажэнні вялікадзяржаўнай ідэалогіі, якая была накіравана супраць правячай у гэтых землях арыстакратыі — нямецкіх землеўладальнікаў. Самарын абвінаваціў мясцовую адмі-

ністрацыю ў адмаўленні ад русіфікатарскай палітыкі, асудзіў яе за лаяльныя адносіны да немцаў і за поўную адсутнасць увагі да эстонскіх і латышскіх сялян, якіх эксплуатавалі нямецкія феадалы. Сяляне не выказвалі супраціву «анямечванню», і Самарын лічыў гэта недапушчальным. Пры тым, што нават імператар Аляксандр I асудзіў занадта радыкальныя падыходы Самарына, тым не менш, пасля апублікавання вышэй згаданых лістоў з'явілася мноства прыхільнікаў яго ідэй. Як нельга было дапусціць анямечвання прыбалтыйскіх сялян, так жыццёва важна было супрацьстаяць апалячванню сялян беларускіх. Гэта і была палітыка «абрусіцельства». Нават прадстаўнікам расійскай інтэлігенцыі было відавочна, што палітыка разняволення сялян на землях былой Рэчы Паспалітай мае іншыя мэты, чым у карэннай Расіі. Так, вядомы публіцыст і грамадскі дзеяч А. Кашалёў пісаў, што мерапрыемствы па скасаванні прыгону, якія праводзілася ў Царстве Польскім (а на беларускіх землях ужываліся тыя ж метады), «будзе не толькі апошнім ваенным сродкам для падаўлення хваляванняў <…>, але і пачаткам, а таксама крыніцай іншых мерапрыемстваў, што мелі на мэце прыцясненне і вынішчэнне шляхты».

У 1850-х загучалі заклікі Дзмітрыя Мілюціна, які хутка рабіў паспяховую ваенную кар'еру, надаць як мага больш самастойнасці сялянскай абшчыне і спрыяць яе самакіраванню. Погляды Мілюціна, як і пазіцыя Самарына, падлягалі актыўнай крытыцы ва ўрадавых колах Расійскай імперыі, аднак з улікам пошуку новых неардынарных метадаў барацьбы з нацыянальна-вызнваленчым рухам (які традыцыйна акрэсліваўся як «польскі», а фактычна быў «рэчыпаспалітаўскім» паводле свайго зместу) яго радыкальныя канцэпцыі набывалі новы сэнс. «Палітыка эканамічнага і палітычнага знішчэння шляхты, — пісаў вядомы польскі палітолаг Адам Міхнік, — а таксама паслядоўная барацьба з каталіцкім касцёлам пры адначасовым скасаванні прыгоннага права закліканы былі канчаткова пасварыць польскага селяніна з польскім шляхцічам. <...> Польскаму селяніну трэба было навучыцца выхваляць сваіх вызваліцеляў — рускіх чыноўнікаў». Кантэкст беларускага пісьменства другой паловы XIX ст. выразна сведчыць, што гэтая характарыстыка непасрэдным чынам датычыць не толькі тых сацыяльных працэсаў, што адбываліся на тэрыторыі Царства Польскага (г. зн. этнічнай Польшчы), але таксама — і, магчыма, нават у першую чаргу — тых змяненняў у грамадскім жыцці Беларусі, якія адбываліся пачынаючы з 1850-х. Гэтыя змяненні трывожна натуе ў сваёй малой прозе Плацыд Янкоўскі, у драматургіі (перадусім у «Пінскай шляхце») Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, шляхі выйсця з прыкрага становішча паказвае ў «Полацкай шляхце» Вайніслаў Савіч-Заблоцкі...

І ўсё ж эпас — найбольш адэкватная літаратурна-мастацкай форма для ўвасаблення любога лёсавызначальнага пералому ў жыцці народа. Ён, як слушна сцвярджае літоўскі літаратуразнавец Сігітас Нарбутас, «можа ўзнікнуць і атрымаць прызнанне толькі ў сваёй дзяржаве і толькі ў той час, калі, па розных прычынах, грамадства пачынае адчуваць неабходнасць у адраджальнай сіле гісторыі». Гэтая сіла, на думку вучонага, можа дапамагчы адшукаць неабходныя шляхі ў тых нестабільных умовах, якія бываюць уласцівыя перыядам сутыкнення дзвюх эпох. Найбольш паслядоўную, на нашу думку, і навукова абгрунтаваную праграму выжывання нацыі — прычым з апораю на беларускі культурны кантэкст — сфармуляваў Уладзіслаў Сыракомля ў сваім ліра-эпасе. На змену валенродаўска-сапліцаўскаму самаахвярнаму змагару Міцкевіча прыходзіць новы герой — такі, як адукаваны і высакародны Ян з роду Дубарог. Ён не апанаваны жаданнем ісці на бітву, але займае актыўную жыццёвую пазіцыю і (у многім дзякуючы намаганням ксяндза дэфінітара) аказваецца ўнутрана падрыхтаваным да штодзённай карпатлівай працы — як духоўнай, так і фізічнай. Гэты герой, незалежна ад свайго сацыяльнага статусу, шчыра адданы роднай зямлі і імкнецца быць карысным ёй, найбольш цэніць грамадзянскі дабрабыт і добрасуседскія адносіны суайчыннікаў, традыцыі продкаў і сямейныя каштоўнасці — усё тое, у чым вялікі паэт бачыў аснову самазахавання нацыі.